

Visionen som försvann

Eva Fryxell, kritiker och feministpionjär i kamp för kärlek och moral

Lisbeth Stenberg, forskare i litteraturvetenskap

De pionjärer som verkade för kvinnors emancipation i Sverige under 1800-talet hade visioner om hur samhället borde förändras. En del har förverkligats men många av deras idéer känns ännu idag värda att reflektera över. En av de skarpaste pennor som användes för att främja kvinnosaken tillhörde Eva Fryxell. Hon har länge varit helt bortglömd men är utan tvivel en av de stora ideologerna. Eva Fryxells började skriva en kritik som huvudsakligen var litterärt inriktad på 1860-talet. Men hennes perspektiv breddades och under 1880-talet vill jag beteckna henne som en könskritisk samhälls- och kulturkritiker.

För att försöka stärka sin auktoritet använde Eva Fryxell flera manliga pseudonymer. Exemplet visar tydligt på en distinktion som jag redan nu vill framhålla som viktig. Den rör skillnaden mellan formella möjligheter och auktoritet. Att kunna tala och skriva utifrån en position av auktoritet är något helt annat än att överhuvudtaget kunna delta i ett offentligt samtal.

En bred definition av estetik

Min utgångspunkt är den definition av estetik som används i *Encyclopedia of Aesthetics* (1998): ”kritisk reflektion om konst, kultur och natur”. Estetikens historia i vårt land har hittills främst handlat om vad som hänt inom universiteten. Men synpunkter på konst och kultur förekommer mer eller mindre uttalat bland många fler.

Något nytt formuleras ofta utifrån socialt marginaliserade positioner. Feministisk forskning, queerforskning och forskning utifrån ett läsarperspektiv visar att många, som t.ex. inom den akademiska sfären haft tolkningsföreträde, ofta inte har förmått att se, eller av strategiska skäl avstått

från att positivt värdera, kvalitéer i litteratur skriven ur t.ex. kvinno- eller arbetarperspektiv. Däremot har många författare, som på detta sätt haft betydelse i den sociala sfären, nått stor spridning bland olika läsargrupper. Skönlitteraturen har för många grupper, under ett mobiliseringsskede, fungerat som rörelsetexter. Det innebär att det blir centralt att spegla litteraturens funktion i ett större samhällssammanhang och se hur olika aktörer och grupper placerar sig i förhållande till en sådan litteratursyn.

Romanen – en kvinnogenre som disciplineras

Att kvinnor som författare och läsare var viktiga då romanen slog igenom under första delen av 1800-talet är ett faktum. Skönlitteraturen var mycket viktig för de tidiga företrädare för kvinnosaken som 1859 startade *Tidskrift för hemmet* (TfH). Redaktören Sophie Adlersparres (1823–1895) litteratursyn har behandlats av Git Claesson Pipping och Anna Nordenstam. De anser båda att hon banade väg för de samhällsdebatrerande kvinnliga svenska författare som var så framgångsrika i början av 1880-talet. Att den betydligt yngre danske kritikern Georg Brandes (1842–1927) så ensam fått stå som den som förespråkade en litteratur som satte problem under debatt ger en skev bild av det moderna genombrottet i Norden.

Förutom Sophie Adlersparre är Eva Fryxell en kvinnlig kritiker som behöver lyftas fram om man vill förstå litteraturens funktion i ett större samhällssammanhang.

Vem var Eva Fryxell?

Eva Fryxell var sin fars dotter och det var utan tvekan det som gav henne möjligheten att delta i tidens offentliga diskussioner. Hennes far var den populära historieskrivaren Anders Fryxell (1795–1880). Han härstammade från en gammal värmländsk bondsläkt och var en tidig förkämpe för kvinnans rätt till kunskap och bildning. Anders Fryxell studerade i Uppsala och skördade därefter framgångar som pedagog och författare av *Berättelser ur svenska historien*. Ett verk som var tänkt som läsebok för skolan i tre delar, men som växte till 46 delar då Fryxell själv började en egen kritisk källforskning. Syftet var att lyfta fram den fredliga utvecklingen i landet. Anders Fryxell belönades med pastoratet i Sunne och blev medlem

Eva Fryxell. Reproduktion av Marie Persson, Kungliga biblioteket.

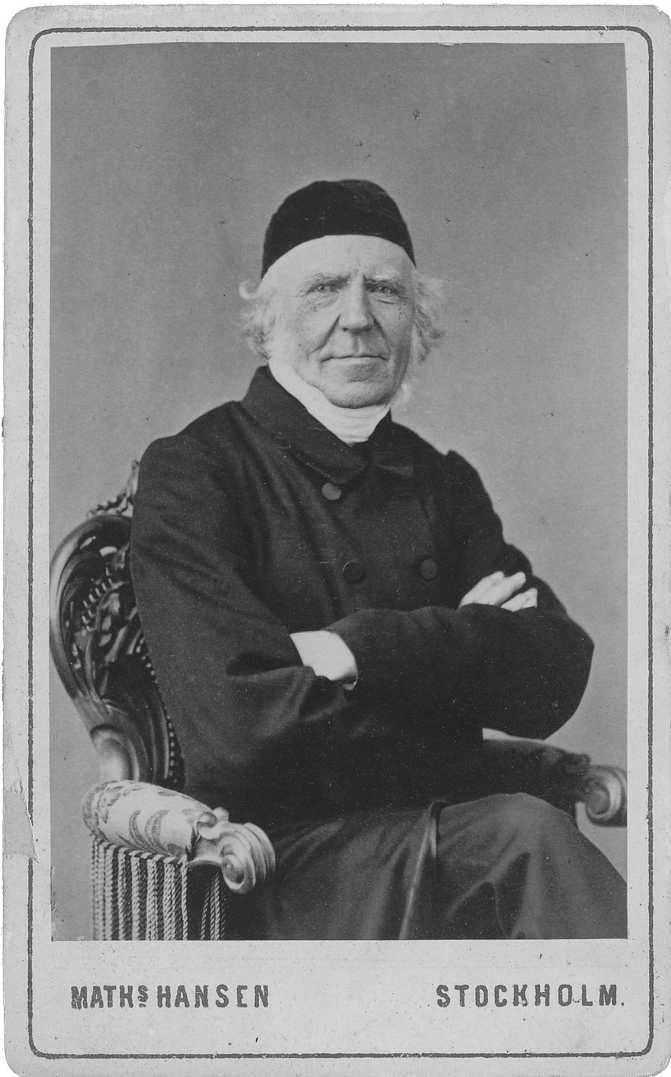
av Svenska Akademien. Han har betecknats som en ”nykter förståndsmänniska” och han vände sig mot alla former av spekulativa filosofiska system och ”kammarlärdar”. På det pedagogiska området verkade han för införandet av folkskolan och man kan säga att han i sin gärning i stort var något av en folkbildare. Många av Anders Fryxells grundläggande värderingar går att känna igen i dotterns skrivande.

Eva Fryxell var äldst av fyra syskon och fick sin utbildning i hemmet. Vid 19 års ålder övertog hon ansvaret för hushållet som då bestod av 22 personer. Ekonomin var ansträngd men rättades upp då dottern tog över affärerna. Hon bistod även sin far i hans forskning. Från 1869 bodde familjen stora delar av året i Stockholm. Systrarna Mathilda och Louise var båda starkt engagerade i socialt arbete. Eva Fryxell var själv främst aktiv inom Stockholms läsesalong, Federationen och nykterhetsrörelsen.

Eva Fryxell och tidens estetiska teorier

En första ansats i riktning mot den idéanalytiska kritik som Eva Fryxell kom att utveckla presenterade hon redan 1864 i *TfH*. Hennes uttalade syfte var att granska representativa verk ”som bäst och klarast uttala de idéer, hvilka, under en viss tidsålder, röra sig inom och lifva samhället”.

Hon valde två romaner med motiv från antiken; *Hypathia* av Charles Kingsley och *Den siste athenaren* av Viktor Rydberg. Den tematik hon fann i verken formulerade hon distinkt som: ”Kyrkans sjelftagna rätt att med våld söka utsprida och befästa religiösa meningar, hennes ofördragsamhet mot oliktankande, hennes fordringar på en blind auktoritetstro, samt slutligen den af henne anbefallda asketismen i alla dess uppenbarelsen”. De båda romanerna skildrade, ansåg Fryxell, stämningar som då rådde bland de kyrkligt liberala – de som kämpade för frihetens sak. Den tematiken var högaktuell i samtiden. Kring 1864 stod striden het mellan liberala och konservativa inom kyrkan. I Sverige utkom Rydbergs *Bibelns lära om Kristus* 1862. Genom sin jämförelse av de två romanerna visar Fryxell att de båda författarna valde olika vägar då de pläderade för ökad frihet. Kingsley betonade vikten av den enskildes förädling och mognad medan Rydberg ville avlägsna de yttre hindren för friheten och förändra samhället.

Anders Fryxell. Reproduktion av Marie Persson, Kungliga biblioteket.

I opublicerade självbiografiska anteckningar skriver Eva Fryxell att hon under 1870-talet var nära att "bli lärjunge åt Taine och G. Brandes". Fryxell var i stort sett jämnårig med den franske litteraturkritikern Hippolyte Taine (1828–1893) som var en förebild för Brandes. Det hos Fryxell som påminner om Taine är sättet att förhålla sig till konsten. Litteraturen förstås utifrån den historiska periodens ekonomiska, politiska och kulturella förhållanden. I två stora artiklar i *TfH* krigsåret 1871 granskar hon "Den nya sociala romanen i Tyskland, betraktad som nationalstämmingens upphov och uttryck". Även i sitt första större verk 1880 *Qvinnofrågan. Jemförelser mellan de tre stora kulturfolkens nutidsåsikter rörande könens psykiska och sociala ställning* är Fryxells avsikt delvis att förstå idémässiga skillnader utifrån nationella särdrag.

Fryxell kunde under 1870-talet se Brandes som inspiratör. Men när han från 1885 bytte sida i emancipationsstriden och intog en anti-feministisk och intelligensaristokratisk hållning kritiserades han skarpt av de tidiga feministerna. De metoder Taine och Brandes stod för delades i stor utsträckning av Fryxell, men det speciella är att hon hela tiden i sina analyser har med ett könskritiskt perspektiv.

Ett eget könskritiskt perspektiv

För Eva Fryxell var manliga föregångares teorier och idéer inte något hon kunde acceptera utan granskning av deras kvinnosyn. I skriften *Qvinnofrågan* gör hon en jämförande översikt över det som utgivits i ämnet i Tyskland, Frankrike och England årtiondena före 1880-talet. Tyngdpunkten ligger på mäns framställningar av kvinnan i texter av vetenskaplig karaktär men även drag i skönlitteraturen berörs.

I sin översikt över Frankrike tar Fryxell t.ex. upp Auguste Comte (1798–1857). Hon undrar om Comte är blind då han inte inser att han genom sin kvinnodyrkan försätter sin dyrkans föremål, en ställning mer beroende än en slavs. Även om hon kan se positiva drag i hans samhällslära är den i vissa avseenden "trångbröstad, förmäten och löjlig". En annan "ridderlighetens representant" är historikern Michelet vars verk Fryxell avför som en "qvinnoförnedrande blomstermålning" och utbrister "Gud bevara oss för våra vänner!" Sådana vänner var även Saint Simonisterna och "quasi-filosofen Proudhon".

Kulturradikalism och sedlighetsdebatt

Inga nordiska författare tas upp i *Qvinnofrågan*. Den nordiska skönlitteraturen står däremot i centrum för Fryxells granskningar senare under 1880-talet och framöver. *Omstörtning eller utveckling? Blick på senaste årens sociologiska skrifter i svensk översättning samt deras genljud i nordiska skönlitteraturen* utkom 1886. Skriften är ett tungt vägande inlägg i den sedlighetsdebatt som då pågick. Fryxell tog ett bredare grepp än sina samtida och även senare forskning. Hon börjar med att granska fyra verk av i tiden inflytelserika samhällstänkare; Max Nordau, Robert Ingersoll, Henry George och Herbert Spencer. Olikheter lyfts fram och i var sitt kapitel jämförs sedan författarnas åsikter om politik, religion, nationalekonomi och i äktenskapsfrågan. Granskningen utvidgas därefter till att omfatta aktuell skönlitteratur.

Fryxell erkänner att det "Unga Sverige" gjort en viktig insats genom att avslöja missförhållanden i samhället, men anser att "den yttersta vensterns brott är att skylla det onda på religion och lagstiftning i stället för att erkänna dess rot vara ett djuriskt väsens otämnda lustar. Det är den yttersta vensterns brott att tvärtom lofsjunga dessa råa drifter". Fryxells åsikt är att "Endast kärlekens höjande från djurisk till mänsklig kan befria vårt släkte från de fador, den råa driften framkallar".

I följande uttalande syns hennes övergripande bedömningsgrund, som kan betecknas som en tidstypisk idealrealism:

Skönlitteraturens kallelse att vara elevator öfver hvardagslifvets trånga, ofta oharmoniska område, att framhålla den skönhet och harmoni, som verkligen är till finnandes i vår bristfulla verld, denna kallelse hafva, som redan är antydt, nutidsförfattarne i allmänhet icke lyssnat till. (s. 133)

Utifrån denna litteratursyn blir det följaktligen så att Fryxell anser att de flesta i det "Unga Sverige" alltför mycket drar fram skuggsidorna. Hon saknar en bredare samhällsanalys. Fryxell och andra tidiga feminister var liksom "de unga" djupt kritiska till mycket i tidens borgerliga Sverige, men de valde att agera för "utveckling" mot "omstörtning" med de ytterst begränsade medel de förfogade över.

Bakom en manlig mask

Eva Fryxell kunde delta i debatten men saknade auktoritet. Hon försökte att med olika medel stärka sin utsageposition.

Under hela 1860- och 70-talet använde hon pseudonymen Emund Gammal. Inte ens redaktörerna för *TfH* visste från början vem som dolde sig bakom signaturen. Då det avslöjades började hon använda signaturen F. A. Ek och senare Per Trygg och Teodor Frid. Fryxell var mycket noga med att lämna bidrag anonymt via lämpliga förmedlare då hon sökte nya publiceringsmöjligheter.

När Fryxell debuterade som kritiker var hon 33 år gammal men valde att skriva utifrån en position som en äldre gentleman. Hennes första artikel i *TfH* 1862:3 har rubriken ”Bref till Lea”. Författaren (Josefina Wettergrund) tilltalas i du-form av någon som framställs på följande sätt:

[T]änk dig en gammal, gråhårig kapten med epåletter, eller en lantjunkare med leriga stöflar, eller en aktningvärd prestman med krage (till följe af mina omdömen förmodar jag du antar det sista) det gör det samma, blott du tänker dig denna beundrande vän såsom hunnen ett stycke öfver 50-talet.

Med manlig auktoritet fastslår skribenten att ”A. M. Lenngren, Fredrika Bremer och Friherrinnan Knorring” är framstående inom landets litteratur. De tre nämnda kan ingen läsare fränkänna ”den obeskrivliga snillegnista, som Sergel, i brist på bättre definition, benämnde ’tusan djefla’”. Här bedöms alltså dessa kvinnor med ett manligt kraftspråk som en kvinnlig skribent knappast kunnat nyttja vid denna tid. Lea får rådet att genom studier och resor utvidga det område hennes fantasi rör sig inom. Fram till Fryxells hårda kritik av Ellen Key 1893, som hon publicerade under sitt eget namn, kan man som här se att hon behandlar kvinnliga författare i en positiv anda som innehåller mer råd än kritik.

En dömande kulturkritiker

Den persona Fryxell skapat använde hon för att skriva en kritik som kännetecknas av ett ordnat tänkande, logik och förnuft. Redan andra året som medarbetare i *TfH* började hon med de granskningar av manliga författares

verk som kom att bli hennes huvudområde. Gammal intar en position ovanför de manliga författare hon skriver om. Bakom den manliga masken utvecklas hon till en dömande kritiker av den typ som i anglosaxiskt sammanhang går under beteckningen *Victorian sage*. Kännetecken på en sådan skribent är en känsla att fylla en viktig funktion i sitt samhälle. Författaren intar en position som något av en modern motsvarighet till Gamla Testamentets profeter. De exempel som oftast nämns är män som Carlyle, Tennyson, Morris, Ruskin. Men även kvinnor utnyttjade likartade grepp. De demonstrerade på detta sätt sin kompetens i aktuell maskulin retorik och försökte fylla upp en patriarkal intellektuell modell. Fryxell hade en förebild nära sig – sin far Anders Fryxell.

Att Eva Fryxell var sin fars dotter är uppenbart förklaringen till att hon som kvinna kunde pretendera på att inta den auktoritativa position hon gjorde i sina texter. Att hon inte behövde försörja sig och hade ”ett eget rum” var avgörande faktorer för att hon skulle kunna verka som oberoende kritiker. Men den fria ställning hon tvingades inta utanför alla institutioner hade negativa följder. Eva Fryxell fick aldrig någon officiell position som hon kunde förstärka sin auktoritet med.

En jämförelse mellan Eva Fryxell och två män i samma generation, litteraturprofessorerna Gustaf Ljunggren (1823–1905) och Carl Rupert Nyblom (1832–1907) och deras efterföljare Henrik Schüek (1855–1947), skulle kunna göras. Men skillnaderna i maktposition och institutionell förankring gör att jämförelsen knappast blir intressant. De var i färd med att konstruera en fosterländsk eller nationell litteraturs historia. Eva Fryxell befann sig nästan alltid i centrum av vad som rörde sig i tidens tänkande. Hon utförde en idé- och könskritisk granskning och såg ett självklart samband mellan de tankar som framfördes både i sakprosa och fiktion.

Tankar om litteratur och feminism idag

I *Literature after Feminism* (2003) beskriver Rita Felski vad hon anser att vår tids feministiska litteraturkritik betytt. Hon argumenterar emot dem som velat avföra feminister som ideologer ute efter att förstöra Litteraturen. Jag ska avslutningsvis kort relatera den beskrivning jag just gjort av Eva Fryxell till den centrala punkt Felski tar upp. Det gäller frågan om huruvida estetiskt värde kan skiljas från politiskt värde. Felski argumenterar

för ett dubbelt synsätt – det handlar om ett både och. Hon avvisar hänvisningar till universella värden.

Eva Fryxell granskade litteraturens innehåll samtidigt som hon kunde erkänna att en författare som t.ex. Strindberg hade en obestridlig talang. Klarhet i uttryckssätt och argumentation var hennes signum som skribent och man kan föra henne till den typ av traditionella kritiker Felski verkar vilja återupprätta. En kritiker som är *medveten om* och tydligt redovisar sina moraliska och politiska grunder vid sin bedömning av litteratur.